

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. П. РЕЄНТ (Київ), О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

Видання Інституту історії України НАНУ

Поява нового періодичного видання з історичної тематики завжди є помітною подією. Саме нею стало започаткування у 1988 р. "Історичних зошитів" — оригінальної і, мабуть, єдиної в історіографічній ніші серії праць співробітників Інституту історії України НАНУ з усіх напрямків здійснюваних ними досліджень. Сьогодні є всі підстави вважати, що ідея була вдалою і життєздатною: вчені, студенти і широкий читачський загаль дістали можливість швидше знайомитися з останніми здобутками фундаментальної науки, а науковці Інституту — оперативно публікувати свої праці на базі атасного видавничого центру. Завдяки цьому значно скоротився шлях наукової продукції від часу її створення до читача.

"Історичні зошити" стали своєрідним полігоном, на якому випробувалися нові підходи до вивчення минулого нашої країни, ставилися гострі, недостатньо досліджені проблеми, накреслювалися орієнтири наукового пошуку. Звичайно, різні періоди історії України висвітлені на сторінках видання неоднаково, хоча тематика вже виданих праць охоплює широкий спектр питань з часів Давньої Русі до наших днів.

Традиційно значну увагу спеціалістів привертав період існування Київської Русі. Незважаючи на величезну кількість праць, проблеми формування давньоруської державності, зокрема, причини, хронологія, основні етапи й обставини утворення держави у східнослов'янському суспільстві досі залишаються недостатньо вивченими. Тому історики вже протягом двох століть звертаються до джерел, сподіваючись знайти в них відповіді на складні й дискусійні питання.

Так, підсумком багаторічної праці члена-кореспондента НАНУ М. Ф. Котляра щодо підготовки до друку першого наукового видання Галицько-Волинського літопису стала його перша вітчизняна коментована публікація¹, аналогом якої може бути лише видана у 1950 р. Д. С. Лихачовим "Повесть временных лет".

Базуючись на здобутках своїх попередників — М. С. Грушевського, Л. В. Черепніна, В. Т. Пашуто, М. Ф. Котляр зосередив увагу на з'ясуванні структури літопису, характеру його складових частин, джерел і жанрових особливостей, ідейної спрямованості твору. В його дослідженні міститься нова концепція трактування архітекτονіки даної історичної пам'ятки. Суть її полягає в тому, що автор пропонує досліджувати літопис (аж до літописця Володимира Васильовича) як твір, що складається з окремих повістей, об'єднаних між собою та опрацьованих пізнішими редакторами й укладачами. Це, на думку вченого, є своєрідним продовженням притаманної Галицько-Волинській Русі літературної традиції — написання особливих повістей, що є винятковим для давньоруського письменства XI—XIII ст. явищем.

В іншій праці М. Ф. Котляра² розглядаються методологічні засади дослідження історії середньовіччя. Автор наголошує, що формаційний підхід до вивчення подій цього періоду є одним з основних принципів сучасної науки. Виступаючи проти спрощеного, догматичного тлумачення процесів суспільно-економічного поступу людства, вчений не погод-

жується з пануючою й дотепер думкою, нібито державність є іманентною ознакою і продуктом класового суспільства (стосовно слов'ян — суспільства феодального).

На доказ правильності своєї на перший погляд парадоксальної тези М. Ф. Котляр наводить дані про існування держав у докласових суспільствах — аварському VII—VIII ст., хозарському VIII—IX ст., монгольському XIII ст., скандинавському IX—X ст., а також слов'янської держави Само VII ст. на Середньому Дунаї. До речі, подібної точки зору дотримувався і С. В. Юшков, новаторські ідеї якого багато в чому випередили навіть деякі сучасні погляди на соціальну сутність східнослов'янського суспільства VIII—IX ст. Та й Київська Русь IX—X ст. була дофеодальним утворенням, хоча академік Б. Д. Греков свого часу відстоював жорсткий зв'язок між зародженням державності й складанням класового суспільства.

Автор доводить наукову неспроможність тверджень про наявність феодальних відносин у східнослов'янському суспільстві VIII—IX ст., а також точки зору І. Я. Фроянова про те, що воно залишалося родоплемінним і в X—XI ст. Аналіз процесу розкладу родового ладу, переходу від союзів племен до племінних князів дає змогу досліднику дійти висновку, що останні не були додержавною формою об'єднань. При цьому часом виникнення першої східнослов'янської (ще не Давньоруської) держави слід вважати серединою IX ст., хоча дискусії з даного питання не вщухають і сьогодні. За формою ж це була дружинна держава.

В цілому ж ця невелика праця є результатом пошуку таких поглядів на східнослов'янське суспільство дофеодальної та ранньофеодальної доби, які стоять осторонь як від надуманої його модернізації, так і штучної консерватизації.

Нетрадиційно для вітчизняної історіографії формулює основну тезу своєї праці * завідуючий відділом Інституту української археології, докатор історичних наук О. П. Толочко: "Історичний образ держави, якою вона уявляється сучасникам, є такою ж онтологічною реальністю, як і сама ця держава" (с. 4). Історіософське осмислення вченим понять "держава" і "влада" здійснюється в руслі їх феноменізації як метафоричних, образних виявів того, що не піддається критеріям науковості. Якщо твердження про те, що державу слід розглядати як традицію, результат певного культурного розвитку, не викликає заперечень, то положення про уми людей як "єдине матеріальне вмістилище держави" (с. 8) сприймається принаймні як несподіване. Виникає запитання: чи всі відомі державні інституції перестали мати матеріальну субстанцію, чи, можливо, автор мав на увазі щось інше?

Залучаючи літописні тексти, дослідник доводить, що князівський рід Рюриковичів був колективним носієм державних засад, для якого влада стала іманентною сутністю (с. 10). Саме на цьому ґрунтується погляд на процес так званого "феодального роздроблення" як на результат порушення принципу єдності княжого роду, ослаблення солідарності між окремими його гілками. Невеликі за розміром замітки насичені новаторськими підходами до вирішення ряду питань. Це, зокрема, стосується методологічних прийомів, застосованих для вивчення літописних текстів, апологетики сакрального образу князів та князівської форми правління, викладу антропоморфної концепції держави, розуміння державної атади як християнської євхаристії. Форму Давньоруської держави X—XII ст. О. П. Толочко називає "корпорацією", наголошуючи при цьому на необхідності пам'ятати про безпосередній, етимологічний смисл даного поняття.

Проблемам міжнародних контактів Київської Русі присвячено чимало публікацій вітчизняних учених. Однак у більшості праць висвітлюються двосторонні міждержавні відносини, а не зовнішня політика

східнослов'янської держави як комплексна проблема. Розвідка О. Б. Головка⁴ стала однією з перших спроб осмислення основних напрямків давньоруської дипломатії. "На підставі системного розгляду закономірностей і основних напрямків зовнішньої політики Русі IX—X ст. у контексті з державотворчими процесами, територіальним становленням Русі" дослідник показав "тісну залежність дій східнослов'янської знаті на міжнародній арені від ступеня політичного розвитку давньоруського населення" (с. 23).

Питання етнокультурного розвитку Київської Русі — предмет дослідження В. М. Рички⁵, який відстоює необхідність принципового уточнення й переосмислення поняття "давньоруська народність". Пропонуючи вести мову про "давньоруську етнокультурну спільність", він водночас зауважує, що й ця дефініція повністю не відображає основного змісту етнічних процесів, які відбувалися у Київській Русі, адже в рамках останньої склалися й існували, щоправда розпливчасті, "територіальні субетнічні спільності, етнографічні групи та підгрупи" (с. 3—4).

Дослідник виступає проти ототожнення проблем походження назви "Русь", з одного боку, і формування давньоруської державності, — з іншого. Полемізуючи з ученими, які підтримують положення норманської теорії, автор не схильний переоцінювати роль варязького етнічного компонента в творенні підвалин Давньоруської держави, оскільки навіть у межах військової дружини він не відігравав домінуючої ролі. Основним чинником етногенезу став слов'янський елемент, хоча він і не був винятковим. Давньоруська ранньофеодальна держава, таким чином, формувалася на поліетнічному підґрунті.

На думку автора, "одним з найголовніших етноштегуючих чинників формування і розвитку етнокультурної спільності східного слов'янства" став релігійний фактор. Саме тому розглядається спроба Володимира Святославовича здійснити уніфікацію і об'єднання язичницьких культів, які, однак, не забезпечили згуртування країни, об'єднання різноплеменних союзів гад владою великого князя київського.

Інтеграційну функцію в суспільстві відіграла монотеїстична світова релігія — християнство. При цьому шляхи формування державно-адміністративного поділу та організаційної структури церкви в основному збігалися. Дослідник аргументовано доводить, що утвердження християнства зумовило етноконфесійний спосіб мислення, забезпечувало певну стабільність політичного життя давньоруського феодального суспільства й територіальну цілісність країни.

Досить плідно в царині вітчизняної медієвістики працюють співробітники відділу історії України середніх віків, очолюваного академіком В. А. Смолієм.

13—17 травня 1991 р. у Києві та Дніпропетровську відбулася наукова конференція, присвячена 500-річчю виникнення українського козацтва. В ній взяли участь історики України, Росії, Білорусі, СІЛА, Польщі, Німеччини. На конференції панувала атмосфера наукового плюралізму, зіставлення різних методологічних шкіл, тому результат її роботи можна вважати вагомим внеском у розробку проблематики історії українського козацтва⁶.

Уявлення про тематичний спектр конференції дає навіть перелік назв повідомлень і доповідей науковців інституту: "Давньоруські корені козацтва" (М. Котляр), "Слов'янське населення причорноморських степів XII — першої половини XIII ст." (О. Головка), "Козацтво в структурі українського суспільства (друга половина XV — середина XVII ст.)" (В. Щербак), "Козацтво у Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр." (Г. Сергієнко), "Правові відносини та судочинство в Запорізькій Січі" (А. Гурбик), "Польський елемент на Запоріжжі" (А. Конд-

рацький), "Козацька родина другої половини XVII ст." (Т. Чухліб), "Участь запорізьких козаків у міжусобній боротьбі Гіреїв за ханський трон Криму (друга половина XVII ст.)" (В. Панащенко).

16–18 травня 1991 р. в Черкасах відбулися республіканські історичні читання на тему: "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку", які відтоді стали щорічними⁷. Особливу увагу учасники читань зосередили на українське-російських стосунках (В. А. Смолій — "Україна і Росія в другій половині XVII–XVIII ст.: самобутність та інтеграція"), основних етапах і особливостях формування української державності (О. Б. Головка - - "Київська Русь і українська середньовічна державність", В. С. Степанков — "Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка", В. Й. Борисенко — "Козацтво другої половини XVII — початку XVIII ст. у системі феодальної державності", А. О. Гурбик — "Запорізька Січ і формування органів суду в Українській державі"), міжнародних стосунках України (Ф. П. Шевченко — "Запорізька Січ у міжнародних зв'язках", В. М. Матях — "Висвітлення на сторінках "Киевской Старины" деяких аспектів відносин України з Росією та Річчю Посполитою в кінці XVI–XVII ст.") та інших питаннях.

У наступні роки відбулися II і III всеукраїнські читання під аналогічною назвою. Крім традиційного кола проблем, вчені висвітлювали різноманітні аспекти народного руху, відомого під назвою Коліївщина (В. А. Смолій — "Коліївщина 1768 р.: малодосліджені сторінки історії", В. М. Ричка - "Цар схизматиків", В. В. Панащенко — "Матеріали про Катіївщину", Ф. П. Шевченко — "Міжнародне значення повстання 1768 р. у Правобережній Україні" та ін.).

На пошану члена-кореспондента НАН України Ф. П. Шевченка у зв'язку з його 80-літтям були видані матеріали четвертих читань⁹. Збірка відображає основні напрямки досліджень, які розробляв відомий український історик, і містить 22 публікації науковців Інституту історії України.

400-річчю від дня народження Б. Хмельницького присвячено матеріали п'ятих читань (15–17 травня 1995 р.)¹⁰. На них дослідники обговорювали різноманітні аспекти Визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, а також саму постать визначного політика і воєначальника (В. А. Смолій — "Богдан Хмельницький: політичний і соціальний аспекти діяльності", Ю. А. Пінчук — "Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького", І. М. Кулинич — "Богдан Хмельницький та Визвольна війна українського народу у дзеркалі німецької літератури"), а також питання соціально-економічного та політичного розвитку Української держави (В. М. Матях — "Український державотворчий процес XVII–XVIII ст.: до питання історіографічного вивчення проблеми", Т. В. Чухліб — "Джерела політичної історії Правобережної України останньої чверті XVII ст. в архівосховищах Польщі", П. М. Сас — "Політична культура України нового часу (теоретичний аспект)" та ін.).

У 1995 р. побачив світ збірник наукових праць¹¹, виданий на пошану О. М. Апанович — єдиної жінки-історика, удостоєної Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка. В ньому представлено широке коло питань, дослідженню яких ювіляр присвятила все творче життя. Його відкриває нарис М. Ф. Дмитрієнко "Жіночий портрет в історичному інтер'єрі", присвячений життєвому шляху й науковим здобуткам О. М. Апанович.

Основні напрямки соціальної політики Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. аналізуються у статті академіка В. А. Смолія. Автор показує, як тривалий процес нобілітації козацької еліти супроводжувався поступовим згасанням елементів державності. Політика російського уряду щодо козацтва, а також соціальний гніт селянства зумовили зміну статусу мешканців "вільних" військових поселень та їх закріпачення.

Дослідження О. І. Гуржія присвячене проблемі державних кордонів України у XVII–XVIII ст. Розкриваючи мотивацію дій урядів Росії, Польщі й Туреччини, які у своїх політичних розрахунках розігрували "українську карту", він з'ясовує умови, за яких Україна з другої половини XVIII ст. втрачає всі ознаки державності і перестає бути суб'єктом на міжнародній арені.

Цікавою постановкою проблем і своєрідним їх трактуванням відзначаються статті інших авторів збірника — Ф. П. Шевченка ("Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни"), Є. П. Степанович ("Літопис як вид історичного джерела"), В. Й. Бузала ("Однострої слобідських козацьких та гусарських полків 1743–1784 рр."), В. В. Томозова ("З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські") та ін.

Того ж 1995 р. з'явився ще один збірник праць, присвячений добі Б. Хмельницького¹². У цьому виданні висвітлюється широке коло питань, пов'язаних з державотворчою діяльністю творця незалежної Української держави середини XVII ст. гетьмана Богдана (Зиновія) Хмельницького. Різні її аспекти (адміністративні, військові тощо) розкриваються на широкому історичному тлі епохи. Оцінки життєвого шляху гетьмана супроводжуються його характеристикою у працях видатних вчених, народній творчості.

Матеріали збірника згруповані за такими розділами: 1. Історія. 2. Історіографія. 3. Джерелознавство. 4. Археографія. 5. Археологія. За словами академіка В. А. Смолія, "Богдан Хмельницький — це історична особа, оцінка якої не може бути однозначною" (с. 23). Тому саме комплексний підхід до вивчення умов, у яких діяв Б. Хмельницький, наслідків його дій дає можливість більш повно відтворити один з найяскравіших і найважливіших періодів вітчизняної історії.

У жовтні 1995 р. відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 400-річчю від дня народження видатного гетьмана, матеріали якої опубліковані наступного року¹³. Збірник охоплює широке коло питань, пов'язаних із життєвим шляхом Богдана Хмельницького, формуванням його світогляду, політичною, дипломатичною, військовою діяльністю, соціально-економічними заходами, спрямованими на розбудову незалежної Української держави. Значну увагу учасники конференції приділили проблемі функціонування державних інституцій під час Визвольної війни українського народу, висвітленню історичного поступу України у другій половині XVII–XVIII ст. Матеріали цього наукового форуму дають змогу ознайомитися з різними оцінками діяльності визначного українського діяча в документальних джерелах, історіографічній спадщині та художніх творах.

В українській історіографії досить ґрунтовно розроблялися питання соціальної структури українського суспільства в середні віки. Варто згадати лише імена дослідників Я. М. Марковича, С. М. Лазаревського, В. О. Мякотіна, В. О. Барвінського, А. Т. Слюсарського, М. М. Ткаченка. Однак склад слобідського селянства в XVII–XVIII ст. остаточно не був з'ясований. Саме він привернув увагу О. І. Гуржія, книзі¹⁴ якого притаманне прагнення до максимально адекватного відображення складних соціальних процесів, чіткої структуризації основних категорій населення, детермінованого взаємозв'язку з іншими суспільними явищами.

Автор підкреслює, що соціальний вибух після війни 1648–1654 рр. супроводжувався ослабленням особистої та господарської залежності селянства Слобожанщини і Лівобережжя. Натомість з першої половини XVIII ст. ситуація кардинально змінюється в бік посилення експлуатації посполитих, що дослідник пов'язує з новими явищами в економіці й загальноімперською політикою царизму щодо України. На його думку, тенденція до групування двох найчисленніших категорій — державних і

поміщицьких посполитих, характерна для більшості регіонів Росії, супроводжувалася формуванням (в основному за рахунок зубожілих селянських мас) кадрів вільнонайманих робітників і зародженням місцевої буржуазії (с. 92).

Об'єктами іншого дослідження О. І. Гуржія¹⁵ стали історичний розвиток і джерела юридичних норм в Українській козацькій державі другої половини XVII—XVIII ст. Висловлюючи незгоду з концепцією, викладеною в 3-томній "Истории государства и права Украинской ССР" (К., 1987. — Т. 1. — С. 143—144), згідно з якою право в роки Визвольної війни українського народу зазнало лише незначних змін, автор підкреслює, що в цей час помітно змінилися не лише форми місцевої судової практики, а й сама соціальна (кріпосницька за формою) суть права, з'явилися нові його форми. За спостереженнями вченого, війна зумовила поширення звичаєвого права на території тих регіонів України, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Але у XVIII ст. звичаєве поле витісняється писаними юридичними нормативами, зокрема російського та польсько-литовського походження, магдебурзького права.

Автор полемізує з А. Й. Пашуком, Н. Ю. Мірзою-Авакянц, В. Місяцем, які недооцінювали вплив магдебургії на правовий статус населення України й звужували сферу його дії. Він доповнює і поглиблює аргументацію таких зарубіжних та вітчизняних істориків, як А. Гальбан, Л. Даргун, В. Вайзер, Д. Дорошенко, А. Яковлів, на користь досить широкого використання магдебурзького права, під яким на українських землях розуміли всі нормативні акти, що "прийшли з Німеччини, а не лише ті, які регулювати міське самоуправління". Необхідність вироблення та кодифікації власного права у Гетьманщині сприяла появі оригінальної пам'ятки української правової думки — "Прав, по которым судится малороссийский народ", що зафіксували тодішню розстановку політичні, сил у державі.

Одним з визначальних моментів юридичного життя України XVIII ст. О. І. Гуржій вважає посилення впливу російського законодавства на правову культуру українців, а в ряді випадків і витіснення російськими законами попередніх юридичних норм.

Історія козацького устрою та державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній чверті XVII ст. в публікації Т. В. Чухліба¹⁶ розкривається крізь призму міжнародних відносин країн Східної та Південно-Східної Європи. В праці показана діяльність маловідомих досі козацьких гетьманів Є. Гоголя, С. Куницького, А. Могили, С. Самуся, Гришка, Стеценка та ін. В додатку вміщено оригінальний документ про персональний склад Війська Запорізького наприкінці XVII ст.

Як зазначалося вище, одним з важливих напрямків вітчизняної медієвістики є дослідження соціально-структурних процесів, які відбувалися в XVII—XVIII ст. Грунтовно висвітлюється дана проблематика в монографії В. В. Панашенко¹⁷. Аналізуючи соціогенез політичної верхівки українського суспільства після Визвольної війни 1648—1654 рр., автор доводить, що його соціальну диференціацію доповнювали і поглиблювати істотне розширення прав козацької старшини на землеволодіння, спадковість маєтностей, що фактично перетворювали її на землевласників, а з часом — поміщиків-кріпосників. При цьому козацька старшина втрачала право на самоврядування. "Скасувавши остаточно залишки української державності, її місцеві військові та адміністративно-територіальні органи, царський уряд ліквідував і козацьку старшину як окремий суспільний стан, відкривши шлях для перетворення її на дворянство", — підсумовує автор (с. 95—96).

Розкриваючи хід підпорядкування Київської митрополії московському патріархові і посилення її залежності від світської влади, а також секуляризації церковних і монастирських земель (1786 р.), дослідниця ар-

гументовано обґрунтовує втрату вищим духовенством провідних позицій у суспільно-політичному житті України.

Результатом подальшого наукового пошуку В. В. Панащенко стало написання нею іншої праці, в центрі уваги якої знаходиться специфічно українське адміністративно-територіальне утворення, сформоване на ґрунті полково-сотенного устрою козацького війська. Динаміку зміни кількості полків дослідниця пов'язує з подіями на міжнародній арені та політикою російського самодержавства, які мали доленосне значення для України. Причому дані різних джерел зіставляються й порівнюються, що дає, зрештою, можливість з'ясувати загальну картину.

Характеризуючи порядок обрання і призначення полковників, форми і засоби полкового та сотенного управління, субординаційну систему, повноваження військових чинів, структуру полкових органів влади, автор не обминає увагою й аналіз напрямків російської експансії, спрямованої на розширення прав царських комендантів та воевод на Слобожанщині, всіляке обмеження автономії краю.

Помітним явищем у вивченні історії козацтва став вихід монографії В. О. Щербак "Формування козацького стану в Україні"¹⁹. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від зародження козацтва до Визвольної війни, коли відбувалась інтенсивна трансформація козацтва у привілейовану верству в Наддніпрянській Україні й на Поділлі.

Предметом наукового пошуку обрано генезу правових, економічних та духовних основ українського козацтва як соціальної верстви, а також визначення природи, шляхів та етапів формування станових ознак. Розкриваючи історичні передумови та причини виникнення козацтва, автор з'ясовує етимологію терміну "козак" та питання трансформації військових і адміністративних термінів, назв речей господарського та побутового вжитку.

Цікаві дані наведені в параграфах, присвячених джерелам формування козацтва. Мотивуючи закономірність виникнення Запорізької Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії та центру визвольного руху в Україні, дослідник зазначає, що ці обставини справляли безпосередній вплив на формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків -- "коша" (с. 43).

У процесі формування козацького права В. О. Щербак виділяє не лише звичаєві, традиційні складники, але й елементи іноземного походження — литовські та польські нормативи. Одним з факторів, що сприяв виробленню правових основ функціонування козацької верстви, автор вважає залучення козаків на державну службу.

Уявлення про майновий стан козацтва дає матеріал про становлення козацького землеволодіння в ході трудової колонізації південного прикордоння. Вчений доходить висновку, що "генеза та формування станових ознак українського козацтва відбувалися майже два століття" (с. 80).

Аналіз етнічного складу запорожців і реєстровців, здійснений у книзі, дав змогу В. О. Щербаку ґрунтовніше висвітлити закономірності й особливості становлення козацької верстви, початок якого пов'язується з фіксацією прав і привілеїв козацтва у постановях уряду Речі Посполитої в 70-х роках XVI ст. З Визвольною війною асоціюються кардинальні структурні зміни в українському суспільстві, зокрема, формування окремого соціального прошарку — козацької старшини, до якої фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній та політичній сферах державного життя.

Серед чинників формування станової та національної свідомості козацтва В. О. Щербак виділяє релігійний, що за умов міжконфесійної ситуації, яка осталася в той час, є цілком виправданим. Саме козацтво було тією силою, що протидіяла національно-релігійному гніту з боку Польщі. А в 20—30-х роках XVII ст., за словами дослідника, козацько-

селянські повстання знаменували початок нового етапу в Історії національно-визвольного руху в Україні. "Ставши на чолі національно-визвольного руху, — підсумовує він, — козацтво репрезентувало поступ політичного мислення в історичній еволюції українського народу, у відродженні власної державності" (с. 143).

В центрі уваги медієвістів були українсько-російські взаємини, свідченням чого є ряд праць з цього питання. У 1995 р. були опубліковані матеріали науково-теоретичного семінару "Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків". У статті академіка В. А. Смолія, вміщеній у збірнику, констатується, що за останні роки не вдалося істотно наблизитися до подолання усталеної в історіографії підміни основного змісту визвольної боротьби як засобу створення власної незалежної держави "вкрай спрощеною тезою про так зване "віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом" (с. 3).

Оцінюючи наслідки підписання договору, автор погоджується з твердженням Д. Донцова про те, що "Україна ні в якому разі не об'єднувалася з Москвою в одну державу. Продовжували існувати обидві держави, але у межах своєрідної конфедерації, хоча за правовою формою цей акт більше нагадував встановлення не конфедеративних зв'язків, а номінального васалітету чи протекторату. Значення договору полягало в тому, що він зафіксував правові аспекти відокремлення України від Польщі і пожиттєву владу в Україні гетьмана як її єдиного і повноправного володаря. У договорі юридично визнано Існування Української козацької держави та її суспільно-політичного устрою, він давав можливість у союзі з Росією розгромити Річ Посполиту, включити до складу держави західний регіон і покінчити з агресивними зазіханнями Кримського ханства".

Нарешті, на думку вченого, не можна ігнорувати той факт, що у свідомості патріотично настроєної української еліти другої половини XVII—XVIII ст. цей договір виступав "найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України" (с. 4—5).

Аналізуючи здобутки і недоліки вітчизняної історіографії у вивченні даної проблематики, В. М. Матях у своїй статті пише: "В акті "возз'єднання України з Росією" радянські дослідники вбачати "торжество історичної справедливості", не тільки "могутній поштовх для її політичного, економічного та культурного розвитку", а й створення "сприятливих умов для розвитку української народності" (с. 57). І лише на початку 90-х років спостерігається рішучий поворот у дослідженні українсько-російських стосунків XVII—XVIII ст. Він зумовлений такими факторами, як відродження української медієвістичної школи, нова концепція Визвольної війни²⁰, активна розробка ряду напрямків історії української державності того часу²¹.

Вказаній проблемі присвячені ще два видання "Історичних зошитів". Автор першого, В. М. Горобець²², дотримується позиції тих дослідників, що оцінюють Переяславсько-Московський договір як такий, що узаконював між цими державами взаємини номінального васалітету. В праці інтерпретується вплив шведського, польського, татарського факторів на українсько-російські стосунки, а також наслідки дипломатичних ініціатив Б. Хмельницького, спрямованих на пошук варіантів нової системи міждержавних відносин у Східній Європі, оцінюються поворотні пункти у зносинах України з Росією (Віленські переговори 1656 р., смерть Б. Хмельницького, збройний конфлікт 1658 р., реформа устрою гетьманату, здійснена Петром І).

Розглядаючи основні етапи та еволюцію російської політики, дослідник доходить висновку, що "жорсткий політичний курс корони Романових щодо України, який проводився в період соціально-політичних

суперечностей в українському суспільстві, суперечив державотворчим планам її керівництва та став своєрідним катализатором конфліктів у Війську Запорізькому, зрештою, став однією з важливих передумов руїни" (с. 19–20).

Політика ж Петра I в українському питанні на початку XVIII ст. оцінюється автором як певний перехідний етап від старих "московських" підходів до "імперських" тенденцій, що переконливо свідчило про наближення якісно нового етапу в українсько-російських відносинах (с. 51).

Свіжим, нетривіальним підходом до вивчення даної проблеми відзначається праця молодого дослідника О. К. Струкевича²³. На підставі оригінальних архівних документів автор показує, що самодержавство здійснювало "обрусіння" української політико-адміністративної системи шляхом поступового завуальованого обмеження української автономії, насамперед, компетенції її верховного репрезентанта — гетьмана.

Узагальнення й висновки, вміщені в книзі, переконують читачів у тому, що успіх цих заходів не в останню чергу зумовлювала позиція впливової групи генеральних старшин, схильних обміняти автономію на захист царицею їх вузькостанових нобілітаційних прагнень та інтересів. Саме це, на думку О. К. Струкевича, стало одним з вирішальних факторів, які дали змогу російському самодержавству перетворити центральні установи Гетьманату на знаряддя асиміляційної політики і, зрештою, ліквідувати українську державність. Заслуговує на увагу також спроба дослідника реконструювати післягетьманську форму управління в Україні, спрямовану на знищення особливостей її суспільно-політичного життя.

Важливим джерелом для вивчення періоду гетьманування І. Мазепи стала збірка документів, упорядкована В. В. Станіславським²⁴. Видання містить 85 вперше введених до наукового обігу листів Івана Мазепи, які охоплюють широке коло питань, пов'язаних з політичним, економічним та культурним життям України наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Цінність публікації зростає з огляду на те, що величезна кількість безцінного архівного матеріалу була знищена під час руйнування російськими військами під командуванням О. Меншикова гетьманської столиці Батурина і в ході розорення Запорізької Січі підрозділами П. Яковлева та після Полтавської битви.

Зібрані документи — це завірені копії листування І. Мазепи з такими видатними діячами Росії, як Петро I. Софія Олексіївна, В. В. Голіцин, С. П. Неплюєв, Ф. О. Головін та ін., які зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського.

Усвідомлення необхідності осмислення досягнень і прорахунків вітчизняної науки в минулому, пошук методологічних принципів на сучасному етапі її розвитку зумовили появу низки історіографічних праць.

Стан медієвістичних досліджень в Україні з 60-х років XIX ст. до 1917 р. розглянуто в публікації В. М. Матях²⁵. В брошурі подається об'єктивна оцінка кризових явищ і успіхів української медієвістики, репрезентованої цілим сузір'ям імен, зокрема таких, як Д. І. Багалій, В. О. Барвинський, О. Я. Єфименко, О. І. Левицький, О. М. Лазаревський, І. В. Лучицький, В. О. Мякотін, М. В. Довнар-Запольський, М. С. Грушевський, М. Д. Дашкевич, В. Б. Антонович, О. Ф. Кістяківський. Поряд з розробкою української середньовічної проблематики в наукових центрах того часу, як відомо, проводилася плідна пошукова робота з питань російської історії, що знайшла відображення у працях М. Ф. Владимирського-Буданова, Д. І. Багатія, Є. Д. Сташевського, В. І. Веретенникова, А. В. Флоровського, П. П. Смирнова.

Автор підкреслює, що у другій половині XIX ст. в результаті інтенсивного розвитку історичних знань відбулося станскієння української історіографії як спеціальної галузі науки. Разом з тим до-

слідниця погоджується з висновком Д. Дорошенка про те, що деяке відставання історіографії від темпів розвитку інших галузей історичної науки було пов'язане з відсутністю умов для становлення останньої як національної внаслідок її залежності від офіційних польських та російських наукових інституцій.

Характеризуючи українську медієвістику в контексті західноєвропейського розвитку історичних знань, В. М. Матях виявляє прояви його закономірностей на вітчизняному ґрунті. При цьому вона не погоджується з висновком М. С. Грушевського про те, що медієвістика в Україні пореформеного періоду розвивалася (подібно до французької) переважно завдяки зусиллям дилетантів-аматорів, вважаючи, що кадри української історичної школи відповідати високому європейському рівню.

Розширюючи хронологічні рамки дослідження до 30-х років, автор показує наслідки тиску на історичну науку з боку тоталітарної системи. Десятиліття панування тоталітаризму, який душив українську наукову думку, спричинили до того, що кілька поколінь наших співвітчизників практично нічого не знали про тих, хто закладав підвалини української історичної школи. Вчені інституту нині повертають із забуття спадщину краєвих представників вітчизняної історіографії.

Спільними зусиллями колективу авторів у 1995 р. створено синтетичне видання²⁶, в якому наукові нариси і розвідки доповнюються документальними матеріалами. Огляд життя і творчості таких самобутніх постатей, як С. В. Величко, Я. М. Маркович, М. А. Маркевич, М. І. Костомаров, М. І. Яворський, супроводжується публікацією їх оригінальних, раритетних для сучасного читача праць. Зокрема, у дослідженні Н. О. Герасименко здійснена спроба критичного осмислення методологічних підходів С. В. Величка, особливості його принципів підбору та використання документів. Аргументуючи ступінь достовірності джерел, які використовував С. В. Величко (канцелярист Генеральної військової канцелярії, який на початку XVIII ст. написав "Сказаніє о войне козацкой с поляками" та "Летопись событий в Юго-Западной России в ХУП веке"), вчений зіставляє документальні свідчення й дані різних авторів.

Н. О. Герасименко висловлює власну точку зору на ряд дискусійних питань, зокрема, на час, місце й обставини вручення Б. Хмельницькому військових клейнодів, кількість козаків, які брали участь в поході проти поляків поблизу Кодака, уточнює дати боїв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, а також число козацьких полків за Богдана Хмельницького.

В розвідці Ю. А. Пінчука "М. І. Костомаров і його історіографічна концепція" йдеться про яскраву особистість обдарованого вченого, основною рисою світогляду якого було демократичне розуміння історії, активний спротив автократизму. За словами М. Грушевського, М. Костомаров став "одним з предтеч великої східноєвропейської революції". Стрижнем його концепції історії України є думка про те, що московська династична схема розвитку східного слов'янства суперечить сутності історичного процесу в Україні.

В нарисі В. О. Нерода висвітлюється життєвий і творчий шлях істориків Я. М. Марковича і М. А. Маркевича, з'ясовується їх внесок у скарбницю української науки, вплив їх спадщини на розвиток вітчизняної історіографії, зокрема на творчість М. І. Костомарова, М. С. Грушевського та ін.

Життю і діяльності М. І. Яворського присвячена розвідка А. В. Санцевича. Оригінальна джерельна база дала змогу автору розкрити маловідомі раніше обставини формування поглядів академіка, його громадянської позиції, показати цювання видатного вченого більшовицькими спецслужбами й колегами.

В іншій праці²⁷ А. В. Санцевич полемізує з Г. В. Касьяновим²⁸ з приводу застосування щодо М. Яворського дефініції "еклектик". Автор з'ясовує основні риси концепції історії України М. Яворського, її новаторський характер. Заперечуючи науковцям, які вважали академіка еклектиком, дослідник доводить, що "шляхом розширення проблематики та часового діапазону курсів історії України за рахунок конче необхідних, важливих компонентів він прагнув уникнути обмеженості й тенденційності "більшовицької схеми" (с. 46).

Ще одна праця А. В. Санцевича²⁹ містить матеріал про життя і наукову діяльність відомого українського історика М. Є. Слабченка.

Аналізу історіографічної спадщини І. Лисяка-Рудницького присвячений огляд І. С. Хміля³⁰. В ньому стисло висвітлені погляди цього неординарного мислителя на геополітичне місце України, питання про "історичність" української нації, періодизацію історії України, субггидрядність різних аспектів історичного процесу, регіональні різновиди в розвитку нашої держави, генезис вітчизняної суспільної думки і політичної ідеології в ХІХ—ХХ ст. тощо.

У грудні 1996 р. в Глухові відбулася Всеукраїнська науково-освітня конференція "Історіографічна спадщина науки історії України (Погляд з кінця ХХ ст.)", матеріали якої вийшли окремим виданням. Вони присвячені 300-річчю від дня народження Я. Марковича, 130-річчю від дня народження М. Грушевського та 60-річчю Інституту історії України НАНУ.

Як серед фахівців, так і серед широкого читацького загалу користуються популярністю життєписи людей науки. До останніх публікацій з цього циклу належить видання, присвячене науковій та громадській діяльності відомого українського історика, ветерана війни і праці Г. Я. Сергієнка --доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, автора понад 270 наукових праць³¹.

Неослабну увагу вітчизняних істориків привертає непересічна постать мислителя, науковця, політичного діяча В. Липинського. Введення до наукового обігу нових документів дає можливість не лише глибше пізнати особу В. Липинського, але й отримати панорамне уявлення про епоху, в якій він творив. 88 невідомих досі листів видатного українського діяча до Р. Митика, І. Кревецького, Д. Дорошенка, О. Назарука, С. Шелухіна, зібрані й упорядковані Т. С. Осташко та Ю. І. Терещенком, — вагоме тому підтвердження. Ці яскраві документи, виявлені в архівосховищах Києва і Львова, за словами упорядників, "додають чимало нового до наших уявлень про В. Липинського як дипломата під час його перебування на посаді посла Української держави у Відні, його активну політичну та літературну діяльність як лідера та ідеолога Українського союзу хліборобів-державників" (с. 3). Додамо, що опубліковані листи яскравіше характеризують його респондентів, а інколи показують їх у нових ракурсах.

В історії українського державотворення існує чимало недостатньо вивчених епізодів, "білих плям". Однією з них донедавна була така важлива сторінка російсько-українських взаємин, як переговорний процес між гетьманським урядом і Радянською Росією у 1918 р. Якщо не брати до уваги пронизаних ідеологічними штампами видань радянської доби й альтернативних за змістом праць безпосередніх учасників тш подій, вони ще Ґрунтовно не вивчалися науковцями.

Виняток становить дослідження О. І. Лупандіна³², в якому на базі нових документів відтворено хід переговорів, умови, в яких вони проходилися, їх реальні результати. Актуальність цієї публікації зумовлюється цілком виправданими історичними асоціаціями з сучасним станом українсько-російських стосунків і допомагає моделювати майбутні можливі варіанти розвитку подій з урахуванням певних традицій та

особливостей. Прикладного, практичного значення при цьому набуває виважене осмислення проблем кордонів, подіту спільних боргів та майна, фінансово-торговельних питань тощо.

Низьку ефективність переговорів та їх припинення автор пов'язує з позицією російської делегації, що відображала ставлення більшовиків до Брестського миру як до вимушеного, тимчасового акту та до України, що виступала в той час вже суб'єктом міжнародного права.

Зміна дипломатичної тактики й стратегії уряду РСФРР, яка настала з анулюванням Брестського миру, знаменувала початок нового етапу в українсько-російських взаєминах. Дослідник на переконливих фактах доводить наявність протиборства сторін та вказує не лише на антиукраїнські дії більшовицької Росії, але й на антирадянські, антибільшовицькі заходи гетьманату, що, зрештою, закінчилися воєнними діями. Такий сценарій розвитку подій автор пов'язує, окрім інших факторів, з відсутністю єдності українських політичних сил, "непевністю і хиткістю української дипломатії, яка не мала конкретних і реальних засобів підтримати власні державницькі домагання" (с. 36).

Інша сторінка українсько-російських контактів у часи визвольних змагань розкрита в публікації О. П. Реєнта і Р. Г. Симоненка³³, у якій вміщені документи, що розповідають про переговори Надзвичайної Дипломатичної місії Української Народної Республіки з представниками уряду РСФРР і ЦК РКП(б) взимку 1919 р.

Не вдаючись до полеміки з критиками зовнішньополітичної діяльності уряду УНР, дослідники наполягають на тому, що його "прагнення пригасити відчайдушну громадянську війну й досягти миру як у зовнішніх зносинах, так і всередині країни заслуговує, в крайньому разі, на розуміння. Хоч яким короткотривалим не був би цей епізод жорстокої епохи, провідні його ідеї та устремління заслуговують на повагу" (с. 24).

Ще одній маловідомій події періоду визвольних змагань — роботі Українського національного конгресу — присвячена праця І. В. Хміля³⁴. За словами В. Винниченка, саме цей форум став "першим кроком відродження нації по шляху державності", передавши всю повноту влади Центральній Раді. Автор показує роль М. Грушевського у підготовці й проведенні конгресу, перипетії боротьби навколо ідеї автономії України та її федеративного зв'язку з Російською державою, спротив цій позиції з боку політичної реакції.

В праці аналізуються виступи делегатів та документи, прийняті конгресом, хід дискусій на ньому та процедури обрання депутатів до Центральної Ради, наводиться їх поіменний список. Дослідник акцентує особливу увагу на революціонізуючому впливі постанов та рішень Українського національного конгресу на розвиток визвольних змагань.

Підсумком багаторічного наукового пошуку стала монографія А. П. Гриценко "Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Кінець 1917—1920 рр.", видана трьома випусками "Історичних зошитів". Побудоване на використанні широкого кола джерел, що вперше вводяться до наукового обігу, зіставленні різних, часто полярних, поглядів на тогочасні події, дослідження, разом з тим, залишає читачеві можливість розмірковувати над цитованими документами і робити власні висновки. У першій частині монографії йдеться "про події з часу проголошення у листопаді 1917 р. III Універсалу Української Центральної Ради й утворення Української Народної Республіки (УНР) до перших двох місяців 1919 р., коли почала розгортатися діяльність Директорії та уряду УНР"³⁵.

Поглиблення суперечностей в українському національному таборі, викликане змінами співвідношення політичних сил в Україні, на думку дослідниці, було спричинене серйозними розбіжностями у Центральній Раді та її Генеральному Секретаріаті, різним ставленням до Радянської Росії та визначенням позицій делегації УНР на переговорах у Бресті.

Прихід австро-німецьких військ, за підтримки яких діяв режим гетьмана Скоропадського, посилив процес глибокого внутрішнього розмежування в усіх політичних партіях, насамперед національних.

Характеристика політичної ситуації за гетьманату дає змогу зрозуміти її плюралістичну природу, адже тоді існувала як нелегальна (більшовики та ліве крило української революційної демократії), так і легальна (УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС) опозиція. Цю картину об'єктивно доповнюють дані про діяльність в Україні різних російських політичних організацій.

Аналіз істотних змін у співвідношенні політичних сил восени 1918 р., які значною мірою були пов'язані з поразкою Центральних держав та переорієнтацією буржуазно-поміщицьких кіл на Антанту, а також суперечностей в Українському Національному Союзі (УНС), його взаємин з Директорією дав можливість автору дійти слушного висновку про те, що саме "через загострення політичної боротьби між різними течіями українського національного руху і значною мірою через особисті амбіції ряду його провідних діячів" не зміг використати "реальну можливість підвести міцні підвалини під відроджену українську державність" Трудовий Конгрес, який розпочав роботу 23 січня 1919 р. в Києві (с. 77).

Не змінили ситуацію і події 1919 р., про що свідчать матеріали другої частини монографії³⁶. Ні Директорія, ні радянський уряд не змогли одноосібно оволодіти ситуацією, і весь рік пройшов під знаком їх протиборства. Додаткової гостроти цій ситуації надала наявність ще одного політичного чинника, який змушував рахуватися з собою, — "білої гвардії" Денікіна. Сприятлива нагода для порозуміння між українським урядом та більшовиками була втрачена внаслідок жорсткої позиції останніх.

За таких умов більшовики виявили значно більшу здатність досягти поставленої мети і волю до перемоги й, зрештою, нав'язали свої рішення політичним силам, що відстоювали радянську систему. Українські ж національні сили стали жертвою політичного розбрату, "отаманщини", невизначеності й нерішучості. Навіть багнети Добровольчої армії не допомогли втримати свої позиції третьому табору — апологетам ідеї "єдиної і неподільної" Росії.

В третій, останній частині праці³⁷ А. П. Гриценко розглядає напружені політичні колізії в таборах, що протистояли один одному протягом 1920 р. Так, прихильники радянського устрою, репрезентовані КП(б)У, УКП (боротьбистів), УСДРП (незалежників — лівих), УПІСР (борбистів), пропонували різні підходи до вирішення політичних і соціальних питань, однак перед загрозою білогвардійщини та завдяки вдалим маневрам більшовиків ліві сили зуміли зблизити свої позиції. Як свідчать матеріали ВУЦВК Рад УСРР, обраного IV Всеукраїнським з'їздом Рад, вперше введені до наукового обігу, це стало платформою консолідації радянських сил.

Стосовно українського національного табору дослідниця доходить висновку, що, "зорієнтувавшись у пошуках "союзників" переважно на зовнішні сили, насамперед на непопулярну в масах Річ Посполиту, Антанту і навіть на "єдинонеділимців" П. Врангеля", через свою велику схильність до надто сумнівних компромісів вони "програли битву за маси, повністю втратили контроль над будь-якою територією України і з кінця 1920 р. опинилися в еміграції, де й продовжували боротьбу" (с. 4—5). Нездатність adeptів української ідеї пожертвувати власними амбіціями в ім'я загальної справи, дріб'язкові чвари і незгоди завдали непоправної шкоди справі національного відродження. Про це недвозначно свідчать як спогади учасників тих подій, так і оцінки тогочасних істориків — М. Шаповала, І. Мазепи, М. Забаревського, В. Липинського.

Невід'ємною ланкою у ланцюгу подій (поряд з Національним конгресом, військовим та селянським з'їздами), що передували остаточному оформленню Центральної Ради як всеукраїнського парламенту, став I Всеукраїнський робітничий з'їзд (11–14 (24–27) липня 1917 р.). Хроніка його роботи подана в розвідці А. П. Гриценко³⁸, що вийшла в "Історичних зошитах" 1992 р.

Не нав'язуючи власних політичних оцінок та ідеологічних штампів, автор знайомить читача із звітами про роботу цього форуму, доповнюючи їх характеристикою, даною сучасниками тих подій — П. Христюком, Д. Дорошенком, В. Винниченком, діячами більшовицької партії.

Заклучна частина публікації — документи, вироблені з'їздом: резолюції про сучасний момент, у продовольчій справі, у справі робітничої політики, робітничих організацій, української освіти, Декларації Всеукраїнської Ради робітничих депутатів.

Висвітленню питань освіти, культури, науки в періодичній пресі гетьманської держави 1918 р. присвячена праця Г. А. Рудого³⁹. Автор відтворює засоби і форми вирішення питань духовного життя країни в один з найбільш драматичних етапів її існування. Водночас дана розвідка є першою в українській історіографії спробою оцінити офіційну пресу Української Держави 1918 р. як історичне джерело. Науковець висвітлює основні принципи класифікації газетних матеріалів, розглядає проблематику періодики, використовуючи сучасні джерелознавчі методи, характеризує надруковані статті.

Низку праць з історії українського суспільства революційної доби одного з авторів даної статті, О. П. Реєнта, поповнили публікації в "Історичних зошитах". На відміну від попередніх у його дослідженні з історії пролетаріату в часи Центральної Ради *° становище робітничих верств розглядається крізь призму національного питання. З цією метою здійснено реконструкцію соціально-економічних, політичних і національно-культурних обставин, за яких формувалася та усвідомлював себе як клас пролетаріат України.

Документально підтверджена теза про те, що національний склад робітництва України сформувався в результаті взаємодії ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів: економічних явищ, з одного боку, і русифікаторської політики царизму, — з іншого. Національна неоднорідність пролетаріату зумовлювала його політичну диференціацію, неодномірне ставлення різних його загонів до Центральної Ради.

Несприйняття українського відродження зросійщеними робітничими верствами індустріальних центрів викликали відповідну реакцію з боку режиму, який не довіряв міським робітничим масам. Ця драматична колізія стала однією з причин невдалих заходів Центральної Ради, наблизилася її зникнення з політичної арени. У стосунках Центральної Ради з робітничим класом знайшли відображення сильні та слабкі сторони українського національного руху, протиріччя, що існували в його надрах, неготовність створених ним владних інституцій вирішувати нагальні суспільні завдання.

У розвідці, що з'явилася наступного року⁴¹, обстоюється необхідність застосування нових методологічних засад у ході вивчення революційно-визвольних процесів 1917–1920 рр., суть яких полягає, зокрема, в тому, щоб розглядати їх в контексті цивілізаційної самотності регіону, духовно-цілісних (в основному християнсько-православних) настанов. Виходячи з цього, у праці революція трактується як результат взаємодії різномірних кризових явищ, що охопили Російську імперію на початку XX ст., а більшовизм — як цілком іманентна ідеологія певних суспільних верств, покликана до життя цими явищами та потребами самоорганізації суспільства. На Україні більшовизм, сповідуваний в основному частиною зрусифікованого пролетаріату, наштовхувався на жорстке

протистояння з боку національно-демократичного табору. Однак незрілість політичних форм, у яких дістала втілення "українська ідея", реальне співвідношення сил запрограмували перемогу більшовизму, відсунули на багато десятиліть створення самостійної української держави.

(Далі буде)

¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XVIII ст. — К., 1993. — 167 с.

² Котляр М. Ф. Утворення Давньоруської держави. — К., 1993. — 43 с.

³ Толчко О. П. Русь: держава і образ держави. — К., 1994. — 37 с.

⁴ Гояовко О. Б. Русь у міжнародному житті Європи IX—X ст. — К., 1994. — 29 с.

⁵ Ричка В. М. Київська Русь: проблеми етнокультурного розвитку (конфесійний аспект) — К., 1994. — 34 с.

* Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500 річчю українського козацтва (Київ—Дніпропетровськ, 13—17 травня 1992 р.): У 3 вил. / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1993. — Вил. 1. — 163 с.; Вил. 2. — 171 с.; Вил. 3. — 175 с.

⁷ Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали республіканських Історичних читань. — Київ; Черкаси, 1991. — 158 с.

⁸ Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других республіканських історичних читань. — Київ; Черкаси, 1992. — 211 с.; Українська козацька держава... Матеріали Третіх Всеукраїнських Історичних читань. — Київ; Черкаси, 1993. — 211 с.

⁹ Українська козацька держава... Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. — Київ; Черкаси, 1994. — 198 с.

¹⁰ Українська козацька держава... Матеріали П'ятих Всеукраїнських Історичних читань. — Київ; Черкаси, 1995. — 220 с.

¹¹ Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць: У 2 ч. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. — К., 1995. — Ч. 1. — 162 с.; Ч. 2. — 134 с.

¹² Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): 36 наук. праць / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1995. — 286 с.

¹³ Богдан Хмельницький і його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження великого гетьмана. 24—25 жовтня 1995 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. — К., 1992. — 272 с.

¹⁴ Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства-Лівобережної та Отобдської України (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1994. — 107 с.

¹⁵ Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVI—XVIII ст.). — К., 1994. — 48 с.

¹⁶ Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — 90 с.

¹⁷ Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVI—XVIII ст.). — К., 1995. — 211 с.

¹⁸ Панащенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). — К., 1997. — 75 с.

¹⁹ Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV—середина XVIII ст.). — К., 1997. — 180 с.

²⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — 41 с.

²¹ Гуржій О. І., Смолій В. А. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10; Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: Проблема державотворення. — К., 1993. — 71 с.; Степанков В. С. Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціальне економічних відносин. Хмельницький, 1990; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — 621 с.

²² Горобець В. М. Від союзу до Інкорпорації: українське російське відношення другої половини XVII—першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — 68 с.

²³ Струкевич О. К. Україна Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996. — 100 с.

²⁴ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи / Упорядник та автор передмови В. В. Станіславський. — К., 1996. — 193 с.

²⁵ Матях В. М. Медієвістика в Україні другої половини XIX — початку XX століття: криза чи прогрес. — К., 1996. — 56 с.

²⁶ Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич,

Костомаров, Яворський. — К., 1995. — 190 с.

²⁷ Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя та творчості. — К., 1995. — 61 с.

²⁸ Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 75—86.

²⁹ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Спабченко. — К., 1993. — 70 с.

³⁰ Х м і л ь І. С. Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького. — К., 1993. — 18 с.

³¹ Григорій Якович Сергієнко: Матеріали до біографії. — К., 1985. — 48 с.

³² Л у п а н д і н О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. — К., 1994. — 41 с.

³³ Р е є н т О. П., С и м о н е н к о Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень—лютий 1919): Документи. — К., 1996. — 85 с.

³⁴ Х м і л ь І. В. На шляху відродження української державності: (Український національний конгрес-з'їзд 6—8 квітня 1917 р.). — К., 1994. — 62 с.

³⁵ Г р и ц е н к о А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). — К., 1993. — 101 с.

³⁶ Г р и ц е н к о А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919. — К., 1997. — 81 с.

³⁷ Г р и ц е н к о А. П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920. — К., 1997. — 94 с.

³⁸ Г р и ц е н к о А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи I Всеукраїнського робітничого з'їзду (11—14 (24—27) липня 1917 р.). — К., 1992. — 51 с.

³⁹ Р у д и й Г. А. Преса Української держави 1918 р.: питання освіти, науки, культури. — К., 1996. — 178 с.

⁴⁰ Р е є н т О. П. Робітництво України і Центральна Рада. — К., 1993. — 48 с.

⁴¹ Р е є н т О. П. Більшовизм і українська революція: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. — К., 1994. — 39 с.